

ICSSR, New Delhi Sponsored

NATIONAL SEMINAR

on

FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

28th December 2019.

Organized by

K.S.P.M.'S

Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhokri,

Tq. & Dist. Osmanabad (MS)

(Department of Economics)

Chief Editor

Dr. Haridas Fere

(Principal)

Editor

Dr. B.V. Maind

(Convener)

Sr. No.	Name of Author	Title Of Paper	Page No.
76.	आर. डी. गणापुरे डॉ. पी. बिराजदार	आर्थिक साक्षरता आणि भारतीयांची गुंतवणूक प्रवृत्ती	232
77.	ज्योती ललित अधाने	डिजिटल इंडिया व वित्तीय समावेशन	236
78.	डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	रोकड विरहित अर्थव्यवस्था : भारताच्या संदर्भात संधी आणि आव्हाने	240
79.	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	राष्ट्रीय कृषी बाजार (ई-नाम) प्रणालीचे एक अर्थशास्त्रीय विश्लेषण	242
80.	डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर	कॅशलेस व्यवहार व ग्रामीण अर्थव्यवस्था	244
81.	प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	रोकडविरहित अर्थव्यवस्था- समस्या आणि उपाय	246
82.	गोविंद रामराव काळे डॉ. दिपक एम. भारती	भारतातील रोकडविरहित व्यवहार : एक आव्हान	249
83.	प्रा. डॉ. ए. टी. शेवाळे	भारतातील ई-कॉमर्स - आर्थिक व्यवहार व विनिमय	251
84.	प्राचार्य डॉ. हरिदास फेरे डॉ. बी. व्ही. मेंद	भारतातील डिजिटलायझेशन आणि डिजिटल पेमेंट सिस्टिम एक अभ्यास	254
85.	डॉ. माधवराव नरसिंगराव बिरादार	रोकडरहित अर्थव्यवस्था व रोकडरहित व्यवहाराचे विविध पर्याय	256
86.	श्यामराव लक्ष्मण वासनीकर प्रा डॉ. विजय भोपाळे	कॅशलेस अर्थव्यवस्था आव्हाने आणि उपाय	259
87.	डॉ. एस. एस. देवनाळकर	डिजिटल पेमेंट सिस्टिमचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	261
88.	एम. एस. बिडवे	डिजिटल ग्रंथालय साहित्य सादरीकरण व शोधप्रक्रिया : एक अभ्यास	263
89.	डॉ. मिनाश्री भास्कर जाधव	डिजिटल साक्षरता आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	266
90.	राहुल शिवाजी तिगोटे डॉ. दीपक भुसारे	काळ्या पैशाला लगाम : रोकडरहित अर्थव्यवस्था	269
91.	आकाशनाथ दत्तात्रय बोरकर, डॉ. एन. के. मुळे	निश्चिन्नीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्था	271
92.	डॉ. कार्तिक पोळ प्रा. प्रमोद मुळे	रोकड विरहित व्यवहारात सरकारने केलेले प्रयत्न	276
93.	प्रा. आचार्य बालाजी वैजनाथराव	रोख विरहित व्यवहार : आव्हाने व उपाय	278
94.	डॉ. ए. एच. अत्तार	डिजिटल इंडिया मोहीम : एक आर्थिक क्रांती	281

निश्चलनीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्था

आकाशनाथ दत्तात्रय बोरकर,
संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापिठ, औरंगाबाद

डॉ. एन.के.मुळे
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख, सुंदरराव सोळंके,
कला वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, माजलगांव, जि. बीड.

प्रस्तावना ३

नोटबंदीने सर्व अर्थव्यवस्थेला रोख पैसे न वापरण्यास उत्तेजन मिळाले आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था असण्याबाबत कुणाचेच दुमत नाही, पण त्यासाठी पायाभूत सुविधांची गरज आहे. ग्रामिण भागात केवळ २०.८ टक्के एटीएम आहेत व ते सरकारी बँकांचे आहेत ८.५ टक्के एटीएम हे खासगी बँकांचे आहेत. ग्रामिण भागात एटीएमची संख्या कमी आहे. इ-वॉलेट व मोबाईल पेमेंटला स्मार्टफोन लागतो पण बऱ्याच लोकांकडे ते नाहीत. वेगवान इंटरनेट जोड आवश्यक असतो ती सुविधाही फारशी नाही. सार्वजनिक वायफाय, मोबाईल चार्जिंग स्टेशन सुविधा कमी आहेत. सायबर सुरक्षा हा चिंतेचा मुद्दा आहे. कारण यातील तपशील गुप्त राहणे आवश्यक असते. छोटे दुकानदार जेव्हा स्वाइप कार्ड स्वीकारतात, तेव्हा त्यांना जोखीम मुक्तातेची हमी असली पाहिजे. कार्डची नक्कल झाली तर कष्टाचा पैसा जाऊ शकतो. ऑक्टोबर २०१६ मध्ये तीस लाख डेबिट कार्डची माहिती एटीएममधून फुटली व ग्राहकांना सांकेतांक (पिननंबर) बदलण्यास सांगण्यात आले. त्यानंतर महिनाभराने नोटबंदी झाली व कार्डाचा वापर वाढला. व्यवस्थेवर ताण वाढला. कार्ड मशीन काम करेनासे झाले व लोकांना तासन तास रांगेत उभे रहावे लागले. काळा पैसा, भ्रष्टाचार व दहशतवादाला आळा घालणे हा नोटाबंदीचा हेतू असल्याचे सरकारने सांगितले पण लोकशाही पध्दतीत राजकीय पक्षांना मिळणारा निधी हा भ्रष्टाचाराचा एक मोठा मार्ग आहे. उच्च स्तरीय भ्रष्टाचारात पैशाचा समावेश असतोच असे नाही. त्यामुळे राजकीय पक्षांच्या निधीत पारदर्शकता आणणे. आवश्यक आहे. पायाभूत सुविधा असणे आवश्यक आहे. धोरणात्मक उणिवा टाळल्या पाहिजेत. लोकांच्या अडचणी सरकारने समजून घेतल्या पाहिजेत तरच काळालेसचे उद्दिष्ट समस्या व जोखमीविना साध्य होईल.

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी रात्री ८.३० वा. भारताच्या चलनाचे विमुद्रीकरण निर्णय जाहिर केला की, रात्री १२ नंतर ५०० व १००० च्या नोटा चलनातून बाद केल्या जातील. ३० डिसेंबर २०१६ पर्यंतच पोस्ट खात्यात / किंवा बँक खात्यात हे चलन भरता येईल. व त्याऐवजी पर्यायी चलन प्राप्त करता येईल. त्यानंतर या नोटा (चलनातून बाद झालेल्या नोटा) दिनांक ३१ मार्च २०१७ पर्यंत लेख प्रतिज्ञापत्र भरून रिझर्व्ह बँकेत जमा करता येतील. लवकरच ५०० रु. च्या व २००० च्या नविन नोटा भारताच्या चलनात व व्यवहारात येतील या नोटा विशेष प्रकारच्या असतील. नोटा बँकेत अथवा पोस्टात बदलण्यासाठी किंवा जमा करण्यासाठी आधार कार्ड / पॅन कार्ड आवश्यक करण्यात आलेले आहे. सी.एन.जी गॅस, पेट्रोल पंप, हॉस्पिटल आणि धातूक बाजारात दिनांक ११ नोव्हेंबर २०१६ पर्यंत जुन्या ५०० व १००० रु. च्या नोटा स्विकारल्या जातील. दिनांक ८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्रीपासून, (००.०० तास) भारतातील सर्व बँकांचे एटीएम बंद राहतील. ते दिनांक ९ व १० नोव्हेंबरला देखील बंद राहतील.

या द्वारे खोटा चलनाला पण रोध बसणार आहे. काळ्या पैशावर, भ्रष्टाचारावर तसेच मोठ्या प्रमाणात असणान्या बनावट नोटांच्या परीचलनावर याद्वारे आळा बसू शकेल. त्या सोबतच हत्यारांच्या स्मगलिंग करीताच्या निधिवर, हेरगिरीवर आणि दहशतवादावरही नियंत्रण येईल असा भारत सरकारचा दावा आहे. यामुळे भारतातील अनेकांना आपली बेहिशोबी संपत्ती नाईलाजाने बँकेत जमा करावी लागली, त्यांची मोठीच पंचायत झाली. सर्वप्रथम म्हणजे नोट बंदी या मोहिमेचे चुकीचे नाव आहे. दुसरा प्रचलीत शब्द म्हणजे निश्चलनीकरण असा शब्दप्रयोग करावा.

निश्चलनीकरण

निश्चलनीकरण म्हणजे अशी कृती की ज्याद्वारे एखाद्या देशाचे सरकार एक किंवा एकापेक्षा अधिक चलनाचे वैध स्वरूप काढून घेते. निश्चलनीकरणाच्या प्रक्रियेत सर्वच चलनी नोटा काढून घेणे, व ज्या नोटा काढून घेतल्या जाणार आहेत त्यांच्या नेमक्या तेवढ्याच मूल्याच्या नव्या चलनील नोटा बाजारात आणणे अथवा सर्व जुन्या चलनी नोटांच्या बदल्यात संपूर्णपणे नवीन चलनी नोटा बाजारात आणणे यांचा समावेश आहे. भ्रष्ट मार्गाने जमा केलेला काळा पैसा उघड करण्याच्या हेतूने सहसा निश्चलनीकरणाची ही प्रक्रिया राबवली जाते. जॉन इटवेल. पालग्रेव्हच्या राजकीय अर्थशास्त्रज्ञाने निश्चलनीकरण म्हणजे एखाद्या नाण्याचा उपयोग सरकारने थांबवणे आणि अधिकृतपणे ते चलनातून काढून घेणे अशी व्याख्या केली आहे. एन. बी. घोडके, एनसायक्लोपिडिक डिक्शनरी ऑफ इकॉनॉमीने चलनी नोटांच्या प्रमाणात निश्चलनीकरण म्हणजे चलनी नोटांचे चलनातून घाऊक काढून घेणे असे म्हटले आहे. थॉर्प अँड थॉर्प (२०१०) यांनी काळ्या बाजारातील तसेच बेहिशोबी पैशावर हल्ला चढवण्यासाठी चलनाचे बाजारातून काढून घेणे म्हणजे निश्चलनीकरण असे मत व्यक्त केले आहे. केवळ भारतातच नव्हे तर अनेक देशांनी उदाहरणार्थ अमेरिकेने १९६९ मध्ये, झैरने १९९० मध्ये, ऑस्ट्रेलियाने १९९६ मध्ये, डिम्बाब्वेने २०१० मध्ये तर उत्तर कोरियाने २०१० मध्ये निश्चलनीकरणाचा पर्याय वापरला आहे. परंतु अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या प्रयत्नाला यश मिळाले तर अविक्सित आफ्रिकन देशांमध्ये हे प्रयत्न अपयशी ठरले.

भारतामधील निश्चलनीकरण

५०० व १००० रुपयांच्या नोटांवर बंदी घालण्याची भारतातील हि आतापर्यंतची तीसरी वेळ आहे. ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी दिलेल्या धक्क्यातून अनेकजण आजून सावरलेले नाहीत. यापूर्वी दोन वेळा नोटांचे डिमॉनिटायझेशन करण्यात आले होते. सर्वात प्रथम १९४६ साली १०००, ५००० आणि १०,००० रुपयांच्या नोटा रद्द करण्यात आल्या होत्या. त्यानंतर सुमारे वर्षा-दिड वर्षांने भारताला स्वातंत्र्य मिळाले होते. तत्पुर्वी १९३८ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सर्वात मोठे चलन १०,००० रु. ची नोट छापली होती. विशेष म्हणजे या तीन्ही नोटा पुन्हा १९५४ मध्ये व्यवहारात आणल्या गेल्या. १९७० च्या दशकात केंद्र सरकारने काळ्या पैशाची एकुण रक्कम ठरविण्यासाठी, त्याची व्याप्ती समजण्यासाठी वांचू

समितीची नेमणूक केली. वांचु समितीने १९७१ मधील आपल्या काळ्यापैशावरील अहवालात काळा पैसा म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जडलेला कर्करोग आहे. त्याला वेळीच आळा घातला नाही तर निश्चितच अर्थव्यवस्थेचा संपूर्ण नाश करतो, असे वर्णन केले आहे.

समिती अहवालात काळा पैसा म्हणजे केवळ बेहिशोबी चलनच सूचित करत नाही तर असा पैसा जो साठेबाजी करून किर्वा उघड व्यापारी प्रवाहांच्या बाहेरून चलनात असतो शिवाय सोने, दागिने आणि मुल्यवान धातू यात गौपनीयरीत्या केलेली गुंतवणूक आहे. तसेच हिशोबबवहयामध्ये दाखवलेल्यापेक्षा जास्त किंमतीच्या जमिन आणि इमारतीच्या मालमत्ता आहे, असा विचार मांडला आहे. या समितीने उच्च मूल्यांच्या चलनी नोटा काढून घेण्याची सूचना केली होती. त्यानंतर १९७७ साली जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले. त्यावेळचे पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी बनावट नोटा व काळा पैसा शोधण्याचा चंगच बांधला. दी हाय डिनोमिनेशन बँक नोट्स (डिमॉनीटायझेशन) अँक्ट संमत करण्यात आला. या कायद्या अंतर्गत २६ जानेवारी १९७८ साली १०००, ५००० व १०,००० रुपयांच्या नोटा दुसऱ्यांदा रद्द करण्यात आल्या. त्यावेळी आय. जी. पटेल हे रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर होते. तीसऱ्या वेळी म्हणजे ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नोट बंदीचा निर्णय जाहिर केला. त्यांच्या या निर्णयाला आर बी आय चे गव्हर्नर उज्ज्वल पटेल यांनी पाठींबा दिला आहे. इतकेच नव्हे तर हा अत्यंत धाडसी निर्णय असल्याची पुस्तीहि त्यांनी जोडली आहे.

रद्द केलेल्या नोटा देशाच्या चलनात ८६ टक्के म्हणजे एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या १२.२ टक्के होत्या त्या चलनेतून बाद झाल्या. त्याची जागा आता नविन नोटांनी घेतली आहे. या निर्णयाचे अनेक महत्त्वाचे परीणाम अपेक्षित आहे. परंतु बरेच अर्थतज्ञ या निर्णयाच्या यशस्वीतेबाबत शंका व्यक्त करतांना दिसत आहे. येणारा काळच हा निर्णय किती योग्य किंवा अयोग्य होता हे ठरवेल.

निश्चिचलनीकरण करणाचे महत्त्वाचे हेतू.

१. अर्थव्यवस्थेतील काळा पैसा उघड करणे.
२. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण.
३. दहशतवादी आणि अतिरेकी कारवायांसाठी देशातील तसेच शेजारी देशातील संघटनाकडून पुरवला जाणारा बनावट नोटांचा डाव हाणुन पाडणे.

निश्चिचलनीकरणाच्या निर्णयाची घोषणा करतांना पंतप्रधानांनी म्हटले की, अनेक वर्षे या देशाला भ्रष्टाचार, काळा पैसा आणि दहशतवाद हे पीडादायक ताप आहे. असे वाटत होते आणि विकासाच्या स्पर्धेत भारताला पुढे जाऊ देत नव्हते. त्यांनी पुढे असेही जाहीर केले की, भ्रष्टाचार आणि काळ्या पैशाची पकड सोडवण्यासाठी आम्ही असा निर्णय घेतला आहे की, सद्या ज्या ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा बाजारात आहेत, त्या ८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्रीपासून वेद्य राहणार नाहीत. या सर्वांच्या वर या निर्णयाचा आणखी एक हेतू असा होता की, या प्रयोगातून मिळालेले करपात्र उत्पन्न आर्थिक वाढीला चालना देण्यास तसेच विकासकामांसाठी व गरीबांच्या आर्थिक उन्नतीवर खर्च केले जाईल. शेवटी निश्चिचलनीकरणाच्या प्रयत्नाचा हेतू स्वच्छ विकास व विकासात समानता साध्य करणे हाच होता.

काळा पैसा हा भ्रष्टाचार, लाच, काळा बाजार, साठेबाजी, शस्त्रतस्करी, दहशतवाद, तस्करी, बंदी घातलेल्या पदार्थांचा अवैध व्यापार, हवालामार्गे मिळवलेले काळे उत्पन्न, गलिच्छ धन, बेहिशोबी उत्पन्न, बनावट नोटा अशा नावांनी ओळखला जातो. हे अयोग्य उत्पन्न आणि पैसा प्राप्तीकराच्या बाळ्यात येत नाही आणि काही थोड्या टक्के भ्रष्ट व गुन्हेगार लोकांनी जमा केलेला हा पैसा भारताची आर्थिक वाढ व विकासाच्या मार्गात धोंड ठरला आहे. थोडक्यात, काळा पैसा हा बेहिशोबी पैसा असून कराच्या जाळ्यातून सुटलेले उत्पन्न आहे जे रोख रक्कम तसेच जमिन, घर, सोने, दागिने आणि इतर मुल्यवान टिकाऊ मालमत्तेत गुंतवणुकीच्या स्वरूपातील साठवले जाऊ शकते देशात मोठ्या प्रमाणावरील उच्च आर्थिक विषमता, दारीद्र्य आणि बेरोजगारी राहण्यास काळ्या पैशाचे अस्तित्व हे एक मूलभूत कारण आहे. एनआयपीएफपीनुसार, काळे उत्पन्न म्हणजे एकूण उत्पन्न जे करपात्र तर आहे परंतु कर अधिकाऱ्यांना त्याची माहिती देण्यात अलेली नाही. आजची परिस्थिती-नोटबंदीमुळे गैरसोयीचे दिवस आता सरले आहे. आर्थिक व्यवहार सुरळित झाले आहेत. बँकाकडे आता पुरेसा पैसा आहे व त्यामुळे आर्थिक वाढीत अडथळा येणार नाही. पैसा हा ठेवींच्या स्वरूपातही आहे त्यामुळे कर्जाचे व्याज दर कमी होत आहेत. बाजारात असलेला लाखो करोडोंचा पैसा आता बँकिंग व्यवस्थेत आला आहे. या बेनामी पैशाला आता अधिकृत मालक मिळाले आहेत व त्याचा चांगला वापर करता येईल. बँकिंग व्यवस्था व अर्थव्यवस्थेचा आकार बदलला आहे. माध्यम व दीर्घ मुदतीत देशांतर्गत उत्पन्न बाहेल व त्यात काळा पैसा नसेल. बँकिंग व्यवस्थेत येणारा पैसा व व्यवहारांवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर लादण्यास पुरेसा वाव आहे. केंद्र व राज्य सरकारे यांना यातून फायदा होईल तसेच अर्थव्यवस्था ही रोख व डिजिटल अशा दोन्ही पध्दतींच्या व्यवहारावर चालेल.

रोखद्विरहित अर्थव्यवस्था

निश्चिचलनीकरणाने रोख नोटांची टंचाई झाली व सरकारला इलेक्ट्रॉनिक पेमेंटला प्राधान्य द्यावे लागले. निश्चिचलनीकरणाचा खरा हेतू हा काळा पैसा बाहेर काढणे, दहशतवादाचा अर्थ पुरवठा थांबवणे हा होता. निश्चिचलनीकरणाने रोखविहीन अर्थव्यवस्था ही गरज बनली. २७ नोव्हेंबर २०१६ च्या 'मनकी बात' कार्यक्रमात पंतप्रधान मोदी यांनी रोखमुक्त समाजाची कल्पना मांडली होती. शंभर टक्के रोखमुक्त समाज अशक्य आहे हे खरे पण आपण कमी रोखीच्या दिशेने वाटचाल करू शकतो. नंतर रोखमुक्त समाजव्यवस्था शक्य आहे.

निश्चिचलनीकरणाने रोखमुक्त अर्थव्यवस्थेची बीजे पेरली असली तरी २०१४ मध्ये सरकारने जनधन योजना सुरु केली होती. २० एप्रिल २०१६ अखेर २२० दशलक्ष खाती त्यात उघडली गेली. फेब्रुवारी २०१६ मध्ये सरकारने कार्ड व डिजिटल पेमेंटला उत्तेजन दिले. पैसे बाळगण्याच्या नेहमीच्या व्यवस्थेपासून इलेक्ट्रॉनिक व डिजिटल पेमेंट पध्दतीस उत्तेजन मिळाले. काळा पैसा रोखमुक्त अर्थव्यवस्था क्रेडिट व डेबिट कार्डवर चालते. रोडीएवजी ऑनलाईन शॉपिंगला महत्व आले. रोखमुक्तीची संकल्पना म्हणजे काळा पैसा परत अर्थव्यवस्थेत आणण्याचा मार्ग आहे. डिजिटल व्यवहारात पैसे जवळ बाळगावे लागत नाहीत उलट इ वॅलेटचा वापर केला जातो. बँक खात्यातून रक्कम थेट घेतली जाते. इंटरनेट बँकिंग व युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस (युपीआय) यांचाही वापर रोखमुक्तीसाठी केला जात आहे. आगामी काळात क्रेडिट व डेबिट कार्डही कालबाह्य होतील. स्मार्टफोन, मोबाईल फोन यावरून पुढील व्यवहार होतील. एटीएममधून पैसे काढण्यासाठी कार्ड लागणार नाही. जागतिक बँकेने जागतिक विकास अहवाल (२०१६) मध्ये म्हटले आहे की, अनेक प्रसंगात डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे वाढीला चालना मिळाली असून संधी विस्तारीत झाल्या आहेत तसेच सेवांच्या वितरणात सुधारणा झाली आहे. विकसित अर्थव्यवस्थेत डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा आकार मोठा असल्याने विकसनशील देशांच्या तुलनेत तेथे भ्रष्टाचार

कमी होण्याचा हा घटक ठरला आहे. दुसरीकडे, विकसनशील देशांत तो काळा पैसा, मोठ्या आकाराच्या अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचे अस्तित्व आणि दहशतवादी कारवाया चालू राहणे तसेच करबुडवेंगिरीचा मुख्य मुद्दा राहिला आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचार आणि काळा पैसा या शत्रूच्या तावडीतून सुटण्यासाठी तसेच सामाजिक न्यायासह अधिक पारदर्शक व स्वच्छ आर्थिक वाढ होण्यासाठी रोख रकमेचा कमी वापर हा उपाय सुचवण्यात आला आहे. दुसऱ्या शब्दात रोकडविरहित समाज सरकारवरील नोटा छापण्याचा बोजा तर कमी करेलच परंतु काळा पैसा, भ्रष्टाचार, पाकीटमारी, तुटमार, करबुडवेंगिरी यांचे निर्मूलन करून औपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या आकारावर मर्यादा आणणार आहे. रोख रकमेचा वापर हा काळ्या पैशाला मदत करणार आहे. कारण रोख रकमेतील व्यवहार ऑडिटमधून सहज सुटू शकतात. त्या उलट बँक डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड वापरल्याने काळा पैसा व बॅंकिंगशी व्यवहारांना पायबंद बसणार आहे कारण त्यांना ऑडिटच्या कसोटीतून जावे लागते व म्हणून काळा पैसा निर्मितीला प्रतिबंध केला जातो. दुसऱ्या शब्दात निश्चलनीकरणामुळे काळा पैसा व त्याचे स्रोत उघड होणार असतांना डिजिटल व्यवहारांमुळे समाजात काळ्या पैशाच्या वाढीला खोळ बसणार आहे. स्वीडन येथे ८९ टक्के व्यवहार नो कॅश पध्दतीने होत असतात, भ्रष्टाचार कमीत कमी असणाऱ्या देशांच्या यादीत स्वीडन तिसऱ्या स्थानावर आहे तर भारतात नो कॅश व्यवहाराचे प्रमाण २२ टक्के असून भारत या यादीत ७६ व्या स्थानावर आहे. या फरकावरून असे सिद्ध होते की, रोकडविरहित व्यवहार आणि भ्रष्टाचार यांच्यात प्रबळ नकारात्मक सहसंबंध आहे. याचा अर्थ असा की, रोख विरहित व्यवहार जितके जास्त तितका भ्रष्टाचार कमी आणि त्या उलट रोख विरहित व्यवहारांचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा असा की, चलन कार्यान्वित करताना नोटा छापणे, वाहतूक आणि इतर खर्चाचा बोजा मोठ्या प्रमाणावर कमी होतो. असे गणित आहे की, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि कर्माशिल बँका चलनाच्या कार्यान्वयनासाठी वार्षिक २१,००० कोटी रुपये (३.५ अब्ज डॉलर) खर्च करतात.

Table - 1

Status of Cashless and Corruption in a Selected Countries.

Countries	% Non-Cash Payment	Corruption Perception Index (2015)	Rank in Corruption Perception (index (2015))
Belgium	93	77	15 th
France	92	70	23 rd
Canada	90	83	9 th
UK	89	81	10 th
Sweden	89	89	3 rd
Australia	86	79	13 th
The Netherlands	85	87	5 th
USA	80	76	16 th
Germany	76	81	10 th
South Korea	70	56	37 th
India	22***	38	76 th

Table - 2

Cash to GDP Ratio in Selected Countries (Percentage)

Countries	Percentage
Sweden	1.73
South Africa	2.39
UK	3.72
Brazil	3.82
Canada	4.08
USA	7.9
Signapor	9.55
Russia	10.56
India	10.86

रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेसाठी एक अत्यावश्यक गरज म्हणजे आर्थिक समावेशकता ही आहे. आर्थिक समावेशकता याचा अर्थ लोकांना देशातील अर्थव्यवस्थेशी जोडून घेतले पाहिजे आणि ते तिचा भाग झाले पाहिजेत. बँका आणि टपाल कार्यालयामध्ये खाती उघडून लोकांना मुख्य संस्थात्मक आर्थिक व्यवस्थेत आर्थिकदृष्ट्या सामावून घेतले जाईल. जागतिक बँकेची आडकेवारी असे सांगते की, २०१४ पर्यंत भारतातील फक्त ५२.८ टक्के प्रौढांची वित्तीय संस्थामध्ये सहभाग होता. एकूण लोसंख्येपैकी अनुक्रमे केवळ १०.७, ३.४ आणि १.२ टक्के लोकांनी डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड आणि इंटरनेट बँकिंग पध्दतीचा पैसे देण्यासाठी उपयोग केला आहे. याचा अर्थ असा की, भारतात डिजिटल व्यवहार अत्यंत किरकोळ प्रमाणात आहेत. त्यात झपाटयाने वाढ करण्याची आवश्यकता आहे.

Type	Percentage
With Financial Institution Account	52.8
Has debit card	22.1
ATM is the main mode of withdrawal	33.1
Used a debit card to make payment	10.7
Used a credit card to make payment	3.4
Used the internet to pay bill or make purchases	1.2
Saved at financial institution	14.4

Table - 3 Financial inclusion in India (% of adult age > 15,) 2014

रोखमुक्त अर्थव्यवस्थेचे फायदे

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे पण त्याला काळा पैसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, बेकायदेशीर मालमत्ता यांचे ग्रहण आहे. यावर लेखा परीक्षण, अंमलबजावणी संस्था काम करीत असतात, डिजिटल व इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारात अनेक आर्थिक व्यवहार हे औपचारिक व्यवस्थेतून केले जात असल्याने ते शक्य असते त्यामुळे त्याचे अनेक फायदे आहे. भारतात नवीन रोखमुक्त पध्दती फार थोडे लोक वापरत आहेत त्यांचे प्रमाणे १० ते १५ टक्के आहे. ब्राझील, चीनमध्ये हे प्रमाण ४० टक्के आहे. दरम्यान २०१४ मधील आकडेवारीनुसार भारतात

अर्थव्यवस्थेबाहेरील चलन हे देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ११.१ टक्के आहे. हे प्रमाण रशिया, मेक्सिको, ब्राझील या अर्थव्यवस्थेपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे रोखमुक्त बाजारपेठेच्या वापरास मोठा वाव आहे. रोखमुक्त साधनांचा वापर सोपा, विश्वासाह, सुरक्षित व किफायतशीर करणे आवश्यक आहे. कर्ज, विमा यात त्यांचा वापर शक्य आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधा बँकामध्ये सुरु करणे आवश्यक आहेत. रोखमुक्त समाजाने सरकार व जनतेस अनेक फायदे होतात.

पैसे देण्याची सोयीची पध्दत-कुठल्याही व्यवहारात पैसे अदा करण्याची पध्दत आता रोखविरहित होत आहे. रोखहीन अर्थव्यवस्था कमी उत्पन्न गटापासून सर्वांनाच फायद्याची आहे. त्यामुळे व्यवहार शुल्क कमी होते व रोख पैसे बाळगावे लागत नाहीत.

कमी जोखीम - सायबर सुरक्षेमुळे ऑनलाईन पेमेंट सुरक्षित व जोखीम विरहित आहे. रोख पैसे बाळगण्यात नेहमी जोखीम असते.

नोटा छापण्याच्या खर्चात कपात - रोखविरहीन अर्थव्यवस्थेमुळे नोटा छापण्याचा खर्च वाचतो. २०१५ मध्ये नोटा छापण्यास रिझर्व बँकेला २७ अब्ज रुपये खर्च आला. हा खर्च रोखविरहित अर्थव्यवस्थेने कमी होईल.

गुन्ह्याचे प्रमाण घटेल - इलेक्ट्रॉनिक व डिजिटल व्यवहारांमुळे नोटा बाळगाव्या लागणार नाहीत त्यामुळे इतर गुन्हे तर कमी होतीलच शिवाय अंमली पदार्थ तस्करी, दहशतवादाला अर्थपुरवठा, काळ्या पैशाची साठवणूक हे गुन्हे कमी होतील.

बँकिंग क्षेत्राला लाभ-डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा लाभ हा बँकिंग प्रणालीस होणार आहे. जेव्हा लोक डिजिटल पेमेंट करतील तेव्हा रोखीची गरज कमी होईल व बँकामध्ये मोठ्या प्रमाणात पैसे राहतील. बचतही जास्त होईल.

पारदर्शकता व देखरेख-रोखविरहित व्यवहारांवर सरकार सहज लक्ष ठेवू शकते त्यामुळे करचुकवेगिरी टाळता येईल व महसूल वाढेल.

गेल्या दोन महिन्यात डिजिटल व्यवहार वाढले आहे व स्वाईप मशीनचे प्रमाण वाढले आहे. छोटी दुकाने व रस्त्यावरील पथारीवाले हे सुध्दा स्वाईप मशीन वापरत आहे. त्यामुळे इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार वाढणार आहेत, रकमा वेगाने दिल्या घेतल्या जातील. अनेक लोक रोखीकडून मोबाईल वॉलेटकडे वळतील. मोबीविकच्या दाव्यानुसार २०१७ पर्यंत ते १० अब्ज डॉलर्सची उलाढाल करतील व लाखो व्यापारी याचा स्वीकार करतील. यातून पारदर्शकता वाढेल तसेच करचुकवेगिरी कमी होईल. महसूल वाढेल. भारत हा विकसनशील देश आहे त्यात गरिबांची संख्या जास्त आहे त्यामुळे कॅशलेस व्यवहार हे कितपत प्रभावी ठरतील हा प्रश्न आहे. नोटाबंदीचा फटका असंघटित क्षेत्राला बसला आहे व ज्यांची बँक खाती नाहीत त्यांनाही तडाखा बसला. ज्यांची बँकेत खाती नाहीत ते कॅशलेसकडे कसे वळतील हा प्रश्न आहे. देशाने आधी पारदर्शक अर्थव्यवस्था निर्माण करून मग कॅशलेस कडे वळावे हा पर्याय त्या आहे. रोख पैशांच्या व्यवहारांचा शेवट ही कल्पना जरी आततायी वाटत असली तरी ती प्रत्यक्षात येत आहे हे मात्र खरे.

रोखविरहीनतेसाठी सरकारी उपाययोजना

कॅशलेस म्हणजे रोखविरहीन व्यवस्थेसाठी सरकारने लोकांना उत्तेजन दिले आहे व डिजिटल व्यवहाराकडे लक्ष वेधले आहे. त्यामुळे लोकांना बँका किंवा एटीएमच्या रांगात उभे रहावे लागणार नाही.

समान्यांसाठी नशीबवान ग्राहक योजना व व्यापाऱ्यांसाठी डिजिटल व्यापार योजना या योजनेत डिजिटल व्यवहारांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. नशीबवान ग्राहक व डिजिटल व्यापार योजनेत अनेक प्रोत्साहनपर बंधिसे आहेत. त्यामुळे डिजिटल ईडियाला प्रोत्साहन मिळणार आहे. त्यामुळे देशाचा आर्थिक कणा मजबूत होईल. रुपे कार्ड, यूएसएसडी, युपीआय व आधार पेमेंट सिस्टीम यांचा उपयोग यात होत आहे.

वित्तीय साक्षरता अभियान - यात लोकांना डिजिटल अर्थव्यवस्थेची माहिती दिली जाईल. कॅशलेस व्यवहारांना उत्तेजन दिले जाईल. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने लोकांना डिजिटल व्यवहारांसाठी प्रोत्साहित केले आहे. खासगी संस्थांनी रोखीत पैसे स्विकारू नयेत असे आवाहन करण्यात आले आहे. दुकाने, कॅटीन, इतर सेवात कॅशलेस व्यवहारांचा आग्रह आहे. विद्यार्थी, शिक्षक यांनी लोकांना या व्यवहाराचे प्रशिक्षण देण्यास सांगितले आहे. मनुष्यबळ मंत्रालयाने त्यासाठी सूचनांकरिता वेबपेज सुरु केले आहे.

भीम अॅप (भारत इंटरफेस फॉर मनी) ३० डिसेंबर २०१६ रोजी पंतप्रधान मोदी यांनी भीम अॅप हे इ-वॉलेट सुरु केले. त्यामुळे ऑनलाईन व्यवहार सुलभ होणार आहेत. आधार कार्डशी निर्गडित हे अॅप डिजिटल पेमेंटसाठी उपयुक्त आहे. बँक खात्यातून पैसे थेट हस्तांतरीत करता येतील. हे अॅप युपीआय सक्षम बँक खात्यांशी संबंधित आहे पण त्यात एकच खाते त्याच्याशी जोडता येईल. दोन खाते असलेल्यांना दोनदा युपीआय व्यवहार करावे लागतील.

रुपे कार्ड- रुपे कार्ड हे डेबीट व क्रेडिट कार्डचे भारतीय रुपे आहे व व्हिसा व मास्टर कार्डसारखेच त्याचे स्वरूप आहे. द नॅशनल पेमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडियाने रुपे कार्ड जनधन योजनेत सुरु केले व बँका यात प्रत्येक खातेधारकाला १ लाखाचा अपघात विमा देतात. रुपे कार्ड तीन मार्गाने चालते त्यात एटीएम, पीओएस व ऑनलाईन यांचा समावेश आहे. कोटयावधी लोक रुपे कार्ड वापरतात व अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना कॅशलेससाठी ते उपयोगी आहे. आर्थिक सर्वसमावेशकतेसाठी त्याचा उपयोग आहे.

आधार पेमेंट अॅप- २५ डिसेंबर २०१६ रोजी सरकारने आधार कार्ड व खातेक्रमांकाशी जोडले जाते. बायोमेट्रिक रीडरचा त्यात वापर असून आधार क्रमांक टाकून व्यवहारासाठी बँकेची निवड करता येते. फोन शिवाय यातून पेमेंट करता येते.

कॅशलेस अर्थव्यवस्थेमध्ये घ्यायची काळजी

१. तुमचा पासवर्ड कोणालाही सांगू नका.
२. तुमचा पासवर्ड कार्डवर किंवा कोठेही लिहून ठेवू नका.
३. तुमच्या अकाउंटची माहिती (युजरनेम/पासवर्ड/OTP/CVV) कोणालाही सांगू नका.
४. तुम्हाला दहा लाखच बक्षीस लागल आहे, बँकमधून बोलत आहोत, आयडी पासवर्ड सांगा वगैरे सांगून फोन करणाऱ्यांना काहिही सांगू नका.
५. असे फोन तुमची फसवणूक करण्यासाठी करण्यात आलेले असतात.

६. ठराविक दिवसानंतर पासवर्ड/पिन बदलत रहा.
७. कार्डचे डिटेलस कोणत्याही साईटवर सेव्ह करू नका.
८. नेट बँकिंग करताना Virtual keyboard चा वापर करा.

सारांश

डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या संवर्धनासाठी अत्यावश्यक घटकांपैकी एक म्हणजे सुरक्षित डिजिटल व्यवहार हा आहे. डिजिटल सुरक्षेसाठी पुरेशी व्यवस्था करावी लागेल. डिजिटल गुन्ह्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी जोरदार कृती करण्याची गरज असून डिजिटल गुन्ह्यामुळे सामान्य माणसाचा पैसा नेहम तर त्याला भरपाई दिली गेली पाहिजे. डिजिटल तपास व इन्शुरन्सची व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. कॅशलेस व्यवहारांच्या दिशेने मार्गक्रमण हा एक मार्ग आहे. इलेक्ट्रॉनिक मशीनच्या वापराला प्रोत्साहन देऊन कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे आपण प्रगती करू शकू. त्याचबरोबर या माध्यमातून योग्य वातावरण निर्मितीही करू शकू आणि डिजिटल व्यवहाराची सवय समाजाला लावू शकू. शासनाने केलेली नोटाबंदीची चळवळ ही देखील कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या भल्यासाठीच आहे. असे असतांना देखील या कॅशलेस मोहिमेअंतर्गत खूप अडथळे आहेत मात्र भवितव्य उज्वल देखील आहे. शंभर टक्के कॅशलेस समाज शक्य नाही पण त्या दिशेने प्रयत्न करता येतील. जास्ती जास्त रोखविहीन व्यवस्था आणता येईल. अजूनही समाजात रोखीला महत्त्व आहे. दूरस्थ भागात असंघटित क्षेत्रात व्यवहार रोखविहीन करता येतील. पैसे फिरणे थांबले की, लोक पैसे बाळगणे कमी करतील व डिजिटल अर्थव्यवस्थेने समांतर अर्थव्यवस्था नियंत्रित होईल. हिशेब ठेवणे सोपे जाईल. करपाया वाढेल म्हणजे करदात्यांची संख्या वाढेल. पैसे बाळगावे लागणार नाहीत त्यामुळे दारोडे व लुबाडणूकीचा धोका टळेल, आयटी पायाभूत सुविधा वाढवाव्या लागतील त्यावरील खर्च वाढेल. काळा पैसे कमी होईल. यात सायबर सुरक्षा वाढवणे, ऑनलाईन घोटाळे टाळणे, बँक पध्दतीत आर्थिक सर्वसमावेशकता वाढवणे, तक्रार निवारण व्यवस्था सुधारणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची

१. wikipedia:.org
२. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या संकेत स्थळावरील या संबंधीचे नॉटिफिकेशन.
३. एन.डो.टी.व्ही..Com "पंतप्रधान नरेंद्र मोदी म्हणतात ", रुपये ५०० व १००० रुपयांच्या नोटा बाद करण्यात येत आहेत. (इंग्रजी मजकूर) एन.डो.टी.व्ही..Com ८ नोव्हेंबर २०१६
४. "आज मध्य रात्रीपासून ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा वापरताना रद्द पंतप्रधानांची घोषणा आय बी एन लोकमत लाईव्ह, दुरचित्रवाणी ०८/११/२०१६ रोजी पाहिले"
५. भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाच्या (आर्थिक कर्म विभाग) चे असाधारण राजपत्र क्रमांक - भाग ११ - खंड ३ - उपखंड-II नवि दिल्ली येथे ८ नोव्हेंबर २०१६ ला प्रकाशित.
६. पहा कशाआहेत २००० च्या आणि ५०० च्या नव्या नोटा. <http://zeenew.india.com> झी न्युज २४ तास ८/११/२०१६.
७. RBI issues Rs. 500 Notes in a new series. लोकमत , नागपुर ई-पेपर-पान क्रमांक ३ आर बी आय ची जाहिरात पान (इंग्रजी मजकूर) लोकमत नागपुर ९/११/२०१६ रोजी पाहिली.
८. लोकमत नागपुर ई-पेपर पान क्रमांक ७ "वाढता भ्रष्टाचार, काळा पैसा, दहशतवाद आणि बनावट नोटांना आज घालण्यासाठी भारताचा ऐतिहासिक निर्णय ५०० आणि १००० रुपयांच्या विद्यमान सर्व नोटांवर कायदेशिर बंदी (वित्त मंत्रालय, भारत सरकारची जाहिरात लोकमत नागपुर ९/११/२०१६ रोजी पाहिले"
९. योजना मासिक फेब्रुवारी २०१७.
१०. महाराष्ट्र टाईम्स ई-पेपर १६ मार्च २०१७
११. लोकसत्ता ई-पेपर १३ नोव्हेंबर २०१६
१२. २७ नोव्हेंबर २०१६ चा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचा "मनकी बात कार्यक्रम"

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-3648

Impact Factor - 7.139 Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue-22 Vol. 6

The Role of Women in Global
Development

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous

Index

1. राष्ट्रीय विकास एवं महिला सशक्तिकरण
डॉ. सय्यद अमर फकिर १
2. भारत देश के आजादी के लिए योगदान देनेवाली क्रांतीकारी महिला - दुर्गावती देवी (दुर्गाभाभी)
प्रा. गडदे भारती बाबुराव ३
3. न्यायालयाची भूमिका आणि भारत
प्रा. दत्तत्रय जनार्दन चव्हाण ५
4. गोदाकाठावरील महानुभावीय साहित्यातून अभिव्यक्त होणारी एकात्मता
डॉ. बबन श्रीकृष्ण मस्के ९
5. कृषी क्षेत्र आणि आर्थिक विकास
डॉ. अशोक बापूराव देवकर 12
6. 'जागतिक मानव विकास अहवाल आणि भारताची सद्यस्थिती'
प्रा. डॉ. चव्हाण एम.एच., प्रा. डॉ. सावळे एकनाथ ग्यानोबा १६
7. कृषी विकास आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
डॉ. देविदास नागरगोजे, डॉ. सावळे ई.जी. २०
8. भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व आंदोलनात महिलांचा सहभाग
डॉ. किसन मनोहर पवार 24
9. स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या आणि उपाय योजना
डॉ. सौ. मनिषा देशमुख २६
10. भारतीय शेती शोध आणि बोध
डॉ. एन. के. मुळे २८
11. महिलांच्या समस्या : "एक अभ्यास"
प्रा. डॉ. शामल भिवराव जाधव ३१
12. भारतीय क्रांतीकारी चळवळीत येशूबाई सावरकरांचे कार्य : एक अभ्यास
डॉ. गंगणे आर. व्ही. ३४
13. ग्रामीण महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या: कारणे व उपाय योजना
प्रा. डॉ. पंढरी गुट्टे 38
14. "भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदान"
प्रा. केशव देविदासराव पावडे 41
15. परभणी जिल्ह्यातील लिंग-गुणोत्तर एक भौगोलिक अभ्यास
डॉ. संजय सिंधु परसराण 45

भारतीय शेती शोध आणि बोध

डॉ. सु. डे. मुळे

कृषि विभाग, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सुंदरराव सोळंके, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, माजलगांव जि. बीड

प्रस्तावना :-

भारतातील बहुतांश लोकांचे जीवन हे कृषीवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात नियोजनाद्वारे अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर भर देण्यात आल्यामुळे कृषी क्षेत्रामध्ये हरितक्रांती घडवून आली. शेतजमीनीची उत्पादन व उत्पादकता वाढली. परिणामतः अन्नधान्य उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. अन्नधान्याच्या बाबतीत आपला देश आत्मनिर्भर झाला. इतकेच नव्हे तर अन्नधान्याची निर्यात करणे शक्य होत आहे. परंतु कृषि क्षेत्राच्या काळात शेती व्यवसाय न परवडणारा व्यवसाय म्हणून ओळख निर्माण होत आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या ७० वर्षांमध्ये भारतीय शेतकऱ्यांच्या बाबत अनेक अपेक्षित सुधारणा झाल्याचे दिसून येत नाही. सतत पडणारा दुष्काळ, अपुरा मोसमी पाऊस, कृषी वित्त पुरवठ्याच्या अपुन्या सोयी, कृषी आदानांची प्रचंड किंमत वाढ, दोषपूर्ण विपणन व्यवस्था, कर्जबाजारीपणा, कर्जाचा अनुत्पादक वापर इत्यादी विविध समस्यांना भारतीय शेतकऱ्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. शेतीतून शेतकरी व शेत मजुरांच्या मुलभूत गरजांचीही पूर्तता करण्यास अडचणी निर्माण होतात त्यांना संवेष करावा लागतो. पिढीत झालेला शेतकरी नैराश्यातून आत्महत्येकडे वळत आहे. हे आपणास दररोज वर्तमान पत्रातून दिसून येते.

कृषि क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव :-

लोकसंख्येचा मोठा गट कृषी व संलग्न कार्यांमध्ये गुंतलेला असणे, मात्र कृषि क्षेत्राचे जी.डी.पी. मधील योगदान कमी असणे, हे विकसनशील अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे लक्षण असते.

भारताची अर्थव्यवस्था पहिल्यापासून कृषिधारीत आहे. १९५१ मध्ये सुमारे ७० टक्के जनता कृषि व संलग्न क्षेत्रात गुंतलेली होती. आज हे प्रमाण कमी झाले असले तरी बरेच उच्च आहे.

जी.डी.पी. तील कृषि क्षेत्राचा हिस्सा २०११-१२ मध्ये १३.९ टक्के होता, तर NSSO च्या ६१ व्या फेरीनुसार २००४-०५ मध्ये कामगार लोकसंख्येपैकी ५२.७ टक्के लोक प्राथमिक क्षेत्रात गुंतलेले होते.

कृषि, उद्योग व सेवा क्षेत्रांचा GDP मधील तसेच कामगार लोकसंख्येमधील हिस्सा पुढीलप्रमाणे :-

क्षेत्र	GDP मधील हिस्सा (२०११-१२)	कामगार लोकसंख्येतील हिस्सा (२००४-०५)
कृषि क्षेत्र	१३.९%	५२.७०%
उद्योग क्षेत्र	२७.०%	१३.२५%
सेवा क्षेत्र	५९.०%	३४.०%
एकूण	१००%	१००%

Source CSO, and NSSO ६१st Round

राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी, कृषि व संलग्न क्षेत्राचा जी.डी.पी मधील हिस्सा ५० टक्क्यांहून अधिक होता. त्यानंतर तो घसरत गेला. २००९-१० मध्ये (२००४-०५ च्या स्थिर किंमतीनुसार) जी.डी.पी मध्ये कृषि व संलग्न क्षेत्राचा हिस्सा १४.७ टक्के इतका होता, तर तो २०१०-११ मध्ये घसरत १४.५ टक्के इतका झाला. २०१०-११ मधील कृषि व संलग्न क्षेत्राच्या १४.५ टक्के इतक्या हिश्यामध्ये कृषि क्षेत्राचा हिस्सा १२.३ टक्के, बाकिचे क्षेत्राचा १.४ टक्के, तर मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राचा ०.७ टक्के इतका होता. कृषि व संलग्न क्षेत्राचा जी.डी.पी. मधील घटता हिस्सा अर्थव्यवस्थेतील संकारात्मक संरचनात्मक बदल प्रदर्शित करतो. विकसित औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये कृषि व संलग्न क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा ३-४ टक्क्यांपेक्षा कमी असतो, मात्र तांत्रिक प्रगतीमुळे ही राष्ट्रे देशातील जनतेच्या अन्नधान्याची गरज भागवून निर्यातीसाठी अतिरिक्त उत्पन्न करू शकतात. भारतीयांनी दहा हजार वर्षे उत्कृष्ट शेती केली. येथील निसर्गाच्या जडणघडणीला धरून शेतकऱ्यांनी अन्नाची सुलभता, विविधता व विविधता निर्माण केली.

ब्रिटिशांनी भारतीयांना रासायनिक शेती शिकविण्यासाठी तेथील सुवर्णपदक विजेते रासायनिक शेती तज्ञ डॉ.सर अल्बर्ट हॉवर्ड यांना सन १८९५ मध्ये भारतात पाठवले. हॉवर्ड हे कोपर्निकस, ब्रुनो व गॅलिलिओ या शास्त्रज्ञांच्या परंपरेतले खरे शास्त्रज्ञ होते. त्यांना भारतीयांच्या शेती विषयात कुतूहल होते. त्यांनी ठरवले की, प्रथम भारतात फिरून हा कृषिप्रधान देश हजारो वर्षे शेती कशी करतो ते पाहू. ते पाच वर्षे भारतात विविध ठिकाणी फिरून शेती समजून घेत होते ते त्यांच्या अॅग्रीकल्चरल टेस्टामेंट या ग्रंथात म्हणतात, भारतीय शेतकरी माझे गुरु आहेत. त्यांच्या कडून मी शिकलो की निसर्ग हा खरा शेतकरी आहे. एकाच खाचरात जमिनीचा कस वाढत ठेवून हजारो वर्षे शेती करणे भारतीयांकडून शिकावे ते

मिश्र व फिरती पिके घेतात. या पध्दतीची जाण आम्हा ब्रिटिशांना १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत सन १८८९ पर्यंत नव्हती. हॉवर्ड पुढे लिहितात. रसायन हे खत नसुन विष आहे, ते पिकांचे अन्न नाही. हा ग्रंथ म्हणजे ज्ञानाचे भांडार आहे, आजही तो शेती विषयक प्रमाणभूत मानला जातो. हॉवर्ड यांचे भाकीत की, यंत्राची भूक पृथ्वी भागवू शकणार नाही, हे आज खरे ठरले आहे.

ब्रिटिश राजवट येईपर्यंत भारतात उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी, अशी स्थिती होती. मात्र ब्रिटन व इतर युरोपियनांची साम्राज्ये ही मुलतः वेगळ्या बैठकीवर आधारित होती. ती बैठक होती यंत्राची. यंत्रामुळे होणा-या लाखो करोडो वस्तुंच्या उत्पादनामुळे तंत्रज्ञानाची. या अमर्याद वस्तु उत्पादनाला ग्राहक हवा, बाजारपेठ हवी होती. यामुळे व्यापार मुख्य झाला.

कारण या देशात उत्पादक शेतकरी हाच उपभोक्ता होता तो स्वावलंबी होता ही औद्योगिकरण व शहरीकरणासाठी समस्या होती. अशा स्थितीत बाजार निर्माण होत नाही. म्हणून मोठ्या पगाराचे आमिष देणा-या नोकऱ्या ब्रिटिशांनी तयार केल्या. शेतकरी व शेती मोडली जाईल. अशी धोरणे राबवली. कसेही करुन शेती सोडून शहरांकडे स्थलांतर करण्यास शेतीत सामावलेल्यांना भाग पाडले. त्यातून उत्तम व्यापार, मध्यम नोकरी व कनिष्ठ शेती अशी नवी व्यवस्था निर्माण झाली. डॉ.अल्बर्ट हॉवर्ड यांनी वनस्पती व प्राणी यांच्या कुजण्यातून हयुमस निर्मितीतून अनेक पिकांबाबत शेती उत्पादनात काही पट वाढ करुन दाखवली होती. त्यांचा वरील ग्रंथ सन १९४० मध्ये प्रथम लंडनमध्ये प्रकाशित झाला होता. सन १९५६ पर्यंत त्याच्या सात आवृत्त्याही निघाल्या होत्या. त्यांनी यंत्र व रसायनांचा शेतीत प्रवेश करण्यातील धोका दाखवला होता.

रासायनिक खतांना गंधकाम्लाचा (सल्फ्युरिक ॲसिड) पाया असतो. त्यामुळे जमिनीतील जिवाणु, गांडूळे मृत झाली. रासायनिक खतांच्या वापरास मुळ पिके प्रतिसाद देईना. ती खाली पडू लागली. म्हणून पृथ्वीवरील जैविक विविधतेचा भाग म्हणून अस्तित्वात असलेल्या, परंतु काड व पानांचा अभाव म्हणून वापरात नसलेल्या, मेक्सिकोतील गहू व थायलंडमधील तांदळाच्या मुळ बुटक्या वाणांचा संकर करुन गहू व तांदळाच्या नव्या खुज्या जाती आणल्या.

यामुळे बियाणांची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली. शेतकरी पूर्वी बियाणे विकत नव्हता ते फक्त दिले -घेतले जात होते. बियाण्यांना व एकुणच शेतीला पावित्र्य होते. जमीन काळी आई होती. गायीगुरे घरच्या माणसांप्रमाणे होती. निसर्ग, ईश्वर हे देतोय ही जाणीव होती. स्वामीनाथन नव्हे तर कंपनी पुरस्कृत, हरित क्रांती या फसव्या नावाच्या शेतीमुळे शेती संस्कृती मोडली, औद्योगिकरणामुळे सर्व गोष्टींचे वस्तुकरण करण्याची वृत्ती शेतक-यांत आली यामुळे काही काळ, काही शेतकऱ्यांना सुबत्ता आल्याचे दिसले पण या प्रक्रियेत खरा शेतकरी मेला. तथाकथित हरितक्रांतीने हजारो वर्षे नसलेला घटक म्हणजे उत्पादन खर्चाला जन्म दिला. या नव्या संकरित जाती व रासायनिक खतांमुळे तात्कालिक वाढलेल्या उत्पादनाचे गाजर शेतकऱ्यांना दाखवले गेले. परंतु यांचे दुष्परिणाम नंतर समजणार होते. ५० वर्षांपूर्वी याचे व्यसन लावण्यासाठी बियाणे व खते फुकट दिली गेली.

संकरित बियाणामध्ये किडीला तोंड देण्याची क्षमता नव्हती. शिवाय तणे जास्त उंच ठरू लागली. मग किटकनाशके, तणनाशके, बुरशीनाशके बनवणाऱ्या कंपन्या वाढीस लागल्या. तण, किटक, बुरशीने रसायनांना तोंड देण्याची क्षमता वाढवली की, अधिकाधिक विषारी रसायने शेतात ओतण्यात आली. एक दुष्टचक्र सुरु झाले.

गांधीजी म्हणत की, भारतातील प्रत्येक शेत ही एक प्रयोगशाळा आहे व प्रत्येक शेतकरी हा शास्त्रज्ञ. पाराशर ऋषिंनी २००० वर्षांपूर्वी म्हटले की, जंतुनाम जीवनम् कृषिः कृषि हे संजीवाच्या, जीव जिवाणुंच्या जगण्याचे रूप आहे हे जीवाणु व गांडूळे जमिनीत संचिद्रता ठेवत होते. हवा खेळवत होते. मुळांना प्राणवायु देत होते. पाण्याचा निचरा करत होते. मुख्य म्हणजे वरील थरात पडणारा पालापाचोळा व इतर सेंद्रिय पदार्थांचे विघटन करुन त्यांना वनस्पतींना योग्य अशा अन्नात बदल घडवत होते हा जीव जिवाणु गांडूळांचा दुवा हरित क्रांतीने नष्ट झाला. रासायनिक खतांना तिप्पट वा चौपट पाणी लागत होते. त्यामुळे नद्या अडवणारी धरणे बांधली गेली. तरीही पाणी कमी म्हणून बोअरवेल खणल्या गेल्या. भुजलाचा उपेसा वाढत गेला. रसायनांमुळे सर्वच किटक नष्ट होत गेले. विषारी रसायने शिरलेल्या अळ्यांना खाऊन पक्षी मेले. जमिनीतील संचिद्रता संपल्याने ती टणक झाली. मग ट्रॅक्टर वापरले जाऊ लागले. गाई-गुरे निरुपयोगी ठरू लागली. त्यांच्या शेणाची, खताची व नांगरणीची गरज संपली असे मानले गेले. बुटक्या वाणांमुळे काड, पाने कमी झाली. त्यांचा चारा, जमिनीत खत होणे, जळण म्हणून उपयोग होणे थांबले.

शेतकरी हजारो वर्षे भुकेसाठी अन्न पिकवत होते. जसे की ते इतर प्राणिमात्रांसाठी असते. मात्र हरित क्रांतीने बाजारासाठी धान्य पिकवण्याची कल्पना रुजवली. त्यातून दुप्पट, तिप्पट उत्पादनाव्दारे मोठे उत्पन्न मिळवण्याची इच्छा आली. पूर्वी अन्न उत्पादन हा हेतु होता. आत पैशांचे उत्पन्न हा हेतु बनला. हे हवा व पाण्याप्रमाणे असलेली अन्न ही मुलभूत गरज भागवण्यासाठी नव्हते. उलट असा शहरी समाज वाढवला जात आहे जो हवा, पाणी व अन्न एवढ्याच इतर प्राणिमात्रांप्रमाणे आपल्या गरजा आहे हे विसरुन गेला आहे. त्या सहज भागत असल्याने कृत्रिमरित्या उद्योगातून बनलेल्या असंख्य वस्तु चलनाव्दारे मिळविण्याच्या मागे लागला आहे. त्याला आधुनिक जीवनशैली असे गॉडस नाव दिले आहे. हा उदरनिर्वाह नाही. कार, टिक्की, संगणक, मोबाईल इ.वस्तुनिर्वाह आहे. मात्र यांना जगवणारा मुलभूत गरज असलेले अन्न पिकवणारे शेतकरी मात्र यांच्या एखाद्या महिन्याच्या पगारापेक्षाही कमी रकमेचे कर्ज फेडू न शकल्याने आत्महत्या करू लागले.

जगाच्या एकुण भुभागपैकी केवळ २.४ टक्के जमीन भारतात आहे. मात्र जागतीक लोकसंख्येच्या एक षष्टमांश लोकसंख्या भारतात आहे तसेच जगातील सर्वाधिक पशुधन (५१२ दशलक्ष जनावरे) भारतात आहे. आजही भारत अनेक मर्यादा आणि जागतिक आव्हानांचा सामना करतो आहे. आपल्या आशा-आकांक्षा, स्वप्ने आणि उद्दीष्ट्ये साध्य करण्यासाठी आपल्याला अद्याप मोठा पल्ला गाठायला आहे. यापैकी, परस्परशांती निगडीत जलसंकट आणि अन्नविषयक असुरक्षितता ही संकटे अधिक लक्ष वेधणारी आहेत कारण देशातील वाढती लोकसंख्या; इ पाटयाने होणारे शहरीकरण, औद्योगिकरण आणि पायाभूत सुविधांचा विकास, विस्तारीकरण, आकुंचन पावत जाणारे कृषी क्षेत्र, जंगलांचा न्हास आणि नैसर्गिक स्रोतांची दिवसेंदिवस होणारी हानी (जंगले, गवताळ प्रदेश, पाणथळ प्रदेश-नद्या, सागरी आणि किनारी परिसंस्था), विविध क्षेत्रात

मोठी तफावत आणि हवामान बदलाचे होत असलेले परिणाम, या सगळ्यामुळे आपल्या जगण्यावर आणि मुलभूत गरजांवरच परिणाम झाला आहे.

१९७२ च्या दुष्काळाची चर्चा होते तेव्हा गेल्या पन्नास साठ वर्षांतील सर्वांत मोठा दुष्काळ असा त्याचा उल्लेख होतो. त्यानंतरही अधुन-मधुन पडतच आला आहे दर दहा वर्षांतून चार वर्षे दुष्काळ असतो. अलिकडच्या दुष्काळाची कारणमिमांसा अनेक देशातील शास्त्रज्ञ, पर्यावरणवादी, करीत आहेत. दुष्काळाची भिषणता सान्यानांच भेडसावत आहे, आणि त्यादृष्टीने उपाय योजनाही सुचविण्यात येत आहेत. दुष्काळावर कशी मात करता येईल हे अनेक वैज्ञानिक व पर्यावरणवादी ओरडून सांगत आहेत. उपाययोजना सांगत आहेत तरीही आम्ही त्यांचे सल्ले गांभिर्याने घेतले आहेत असे दिसत नाही त्यांचा सल्ला ऐकला असता, आणि त्याप्रमाणे उपाययोजना केल्या असत्या तर आज या संकटाचा सामना करण्याची वेळ आमच्यावर आलीच नसती.

आपत्त्यापेक्षा अनेक देशात कमी पाऊस पडतो. तेथील लोकांना पाण्याचे महत्त्व कळले आहे. म्हणून तिथे पावसाचा प्रत्येक थेंब अडवला जातो-जिरवला जातो व वापरला जातो आहे. इस्त्राईल हे जगातील एक उत्तम उदाहरण ते तंत्रज्ञान आमच्या देशात वापरून आम्हालाही आमचा देश सुजलाम-सुफलाम बनवता येऊ शकतो गरज आहे फक्त राज्यकर्त्यांच्या इच्छाशक्तीची.

संदर्भ ग्रंथ :-

- भारतीय अर्थव्यवस्था - प्रा.गु.पां.देव, प्रा.ग.ना.झामरे
- भारतीय अर्थव्यवस्था -प्रा.ए.आर.रायखेलकर, प्रा.डॉ.बी.एच.दामजी
- भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ.सुधाकर शास्त्री
- भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) -श्रीधर देशपांडे, विनायक देशपांडे
- Indian Economy - S.K.Mishra, V.K.Puri 26th edition 2008.
- गोडवा मासिक-नोव्हेंबर २०१७
- अॅग्रोटिक मासिक-फेब्रुवारी २०१६
- योजना मासिक-सप्टेंबर २०१९